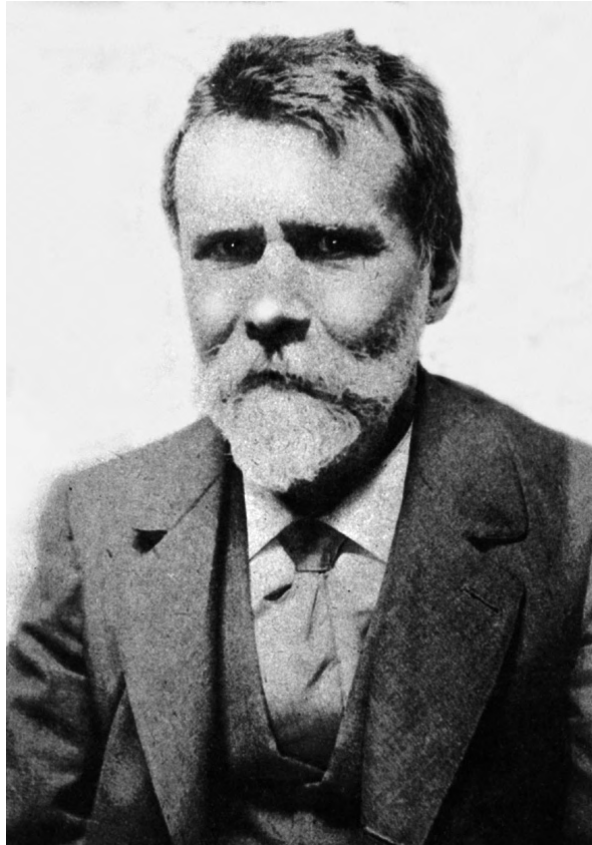

ФЕДІР ВОВК – ПРО МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ (до 160-річчя від дня народження)

Олена ТАРАН

У березні 2007 року минуло 160 років від дня народження визначного вітчизняного українознавця-енциклопедиста Федора Кіндратовича Вовка. Відомий роботами з царини етнографії, фольклору, археології, антропології та музеєзнавства, він і досі залишається авторитетом у цих галузях науки. Стаття присвячена аналізу антропологічного добробку вченого, яскравого представника французької школи.

Антропологія наприкінці ХІХ ст. була ще молодою наукою і мала перед собою безліч невирішених питань. Цим вона і приваблювала Ф. Вовка, який свого часу отримав університетську базову природничу освіту. Вхід на лекції Антропологічної школи при Паризькому антропологічному товаристві (далі – ПАТ) був вільним, що було суттєвим чинником для незаможних¹. Протягом 1888–1896 років Ф. Вовк там слухав курси Л. Манувріє, Е. Амі, П. Топінара з антропології; Г. де Мортільє з геології, археології та походження французької нації; Ж. Ерве з етнології; А. де Мортільє – порівняльної етнографії, Ш. Летурно – соціології, А. Філоля – порівняльної анатомії, С. Менье – геології. Завдяки цим лекціям Ф. Вовк увібрав у себе специфіку французької антропологічної школи, яку згодом переніс на український ґрунт. Одночасно із студіюванням антропології він став діяльним співробітником французького

Доісторичного товариства та Товариства наукових екскурсій.

Здобувши антропологічну освіту, Ф. Вовк під керівництвом Л. Манувріє підготував докторську дисертацію з порівняльної анатомії та антропології “Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських рас”². Для власних лабораторних вимірів усіх параметрів стопи загалом та її окремих кісток (довжина, ширина, висота) Ф. Вовк сконструював подометричну та гоніометричну дошки – інструменти, які використовувалися вченим під час практичної роботи над дисертацією.

У своїй монографії Ф. Вовк прослідкував процес еволюції нижньої кінцівки *Homo sapiens*, а на остеологічному матеріалі виявив морфологічні відмінності людських рас, а також послідовно довів ідею залежності форми кістяка стопи від способу життя тварини чи людини і впливу на цей процес навколишнього середовища. В результаті планомірного дослідження остеологічних колекцій (здійснено понад 40 тис. вимірювань), яке тривало три роки³, Ф. Вовк дійшов таких висновків: а) скелет стопи людиноподібних мавп є кінцевим результатом пристосування до статико-локомоторної функції нижньої кінцівки (у гібонів та частково горили); б) дуга стопи є, таким чином, головною ознакою, що повинна мати пріоритет при дослідженні нижньої кінцівки з антропологічної точки зору; в) важливим завданням антропології є вивчення скелету стопи новонароджених, що дасть змогу

відтворити первісні та перехідні форми розвитку стопи людини в цілому.

Дисертацію Ф. Вовк захистив 1 березня 1905 року і отримав ступінь доктора наук Паризького університету (Сорбонні). За свою працю автор став лауреатом ПАТ, а рукопис дисертації ще 1901 отримав премію Годара⁴. Того ж року український вчений отримав велику медаль П. Брока від ПАТ⁵. 1906 року премією ім. академіка К. Бера монографія була відзначена також Петербурзькою АН⁶. Завдяки дисертаційному дослідженню Федір Вовк здобув вагомий авторитет у галузі еволюційної антропології, піднявшись до рівня своїх учителів. Один із сучасників зауважив, що Ф. Вовку вдалося зробити стопу такою ж цікавою для дослідників, якою до того була рука⁷.

Наукові тези дисертації Федір Вовк розробляв у своїх подальших роботах, зокрема у статті “Про декілька понаднормових кісток стопи людини та трифалангію першого пальця ноги (та руки)” з тридцятьма пояснювальними малюнками, що вийшла друком 1902 року в Бюлетені ПАТ⁸. Ф. Вовк у своїй роботі накреслив напрямок методики (ембріональні дослідження та онтогенез) і вирішив питання процесу проксимальної та дистальної редукції нижньої кінцівки, яке довгий час стояло на порядку денному в порівняльній анатомії.

Після захисту дисертації Ф. Вовк працював над антропологічними та етнографічними студіями в Антропологічній школі та Музеї природничої історії, а також в лабораторіях професорів Л. Манувріє, Е. Амі, А. Філоля.

Перебуваючи за кордоном, Ф. Вовк перебирав на себе місію інтеграції досягнень української науки до широких західноєвропейських наукових кіл шляхом ознайомлення на шпальтах французьких антропологічних часописів “Антропології”, “Бюлетеню ПАТ”, “Записок ПАТ”, “Огляду міжнародної соціології” з новими відкриттями антропологів, археологів, етнологів та етнографів в Україні (як у складі Російської, так і Австро-Угорської імперій), висвітлюючи ці досягнення з точки зору західноєвропейської науки, адже видання ПАТ передплачували не лише всі європейські антропологічні та етнологічні товариства, а й університети. 5 грудня 1895 р. Ф. Вовк був обраний членом-співробітником ПАТ⁹. На зборах ПАТ Ф. Вовк знайомив присутніх з

новими знахідками українських археологів: золотими гривнями з розкопок В. Антоновича в Києві; реферативно викладав статті етнологічного спрямування М. Дикарьова, П. Литвинової-Бартош; передав до фонотеки товариства 8 записів українських народних пісень, зібраних В. Алчевським у Київській та Харківській губерніях. З часом саме з ініціативи Ф. Вовка були обрані іноземними членами-кореспондентами ПАТ Б. Ханенко (1902) та П. Литвинова-Бартош (1903).

На сторінках “Киевской Старини”, “Матеріалів до українсько-руської етнології”, “Українського вестника”, “Літературно-наукового вісника”, “Русского антропологического журнала”, “Археологической летописи Юга России”, а також численних австрійських та російських газет (“Дело”, “Жизнь и искусство”, “Жите і слово” (Львів), “По морю и суше”) Ф. Вовк викладав та популяризував західноєвропейські наукові концепції та новітні досягнення європейської науки. Прикладом може слугувати ознайомлення вже у 1898 році української громадськості з палеоантропологічною яванською знахідкою пітекантропа (*Pithecanthropus erectus*) та його кам'яними знаряддями¹⁰.

3 березня 1904 року на черговому засіданні ПАТ виникла дискусія щодо антропологічного складу українського населення Галичини, участь в якій взяв Ф. Вовк¹¹. За дорученням товариства вчений мав дослідити мешканців цього регіону і детально доповісти на майбутніх засіданнях товариства. Звіт про свою експедицію 1903–1904 рр. дослідник подав восени 1904 року¹². 21 грудня 1905 року вчений виголосив реферат щодо антропологічного складу населення Карпат, текст якого, на жаль, не зберігся.

З часом Ф. Вовк почав застосовувати свої теоретичні знання на педагогічній ниві. Для слухачів Російської вищої школи суспільних наук він викладав теоретичні курси “Основи антропології”, “Порівняльна етнографія” (грудень 1901 – листопад 1902 рр.), “Антропологічні особливості слов'янського населення Європейської Росії” (квітень 1905 року)¹³. Курс “Основи антропології” складався з 32 лекцій і визначав місце антропології в системі знань про людину, предметне коло і завдання антропології, методика досліджень. У Росій-

ській вищій школі суспільних наук, серед інших, слухали лекції Ф. Вовка його учні І. Раковський (майбутній голова НТШ) та О. Міллер (згодом директор Російського музею та ДАІМК) ¹⁴.

Плідно співпрацював Ф. Вовк з НТШ у Львові. Керівництво НТШ було зацікавлене в утворенні етнологічного осередку при НТШ, метою якого було вивчення з антропологічної та етнографічної точки зору українського населення Західної України; таким осередком стала Етнографічна комісія. Як дійсний член НТШ ¹⁵, Ф. Вовк протягом довгих років був заступником голови Етнографічної комісії Історично-філософської секції НТШ (1898–1905), а потім її очолював (1905–1909) ¹⁶. За фінансової допомоги НТШ та безпосередньої участі І. Франка, З. Кузели, І. Раковського Ф. Вовк здійснив кілька польових етнографічних та антропологічних експедицій українськими Карпатами. Результатом антропологічних досліджень автора стала стаття “Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Гуцули” ¹⁷. В ній Ф. Вовк висунув тезу про приналежність гірського українського населення південно-східних Карпат до високорослої темнопігментованої брахікефальної адриатичної раси, поширеної серед південних слов’ян. “Матеріали до українсько-руської етнології”, в яких була вміщена згадана робота, були єдиним науковим українським виданням антропологічної тематики. Редактором перших томів був Ф. Вовк. Редагуванням він керував з Парижа, через що “Матеріали”, порівняно з іншими виданнями НТШ, версталися та друкувалися доволі повільно. У редакторській статті першого тому вчений виклав свої погляди на мету та завдання нового часопису, а також подав своє бачення власне науки антропології, її структури. Незаперечною аксіомою для українського вченого було те, що антропологія в комплексі є наукою природничою, котра зародилася “на підвалині загального природознавства” ¹⁸, а передумовою її появи було становлення біології, палеонтології та геології як окремих самодостатніх дисциплін. За Вовком, структура антропології мала такий вигляд: *спеціальна антропологія (морфологія); палеоетнологія (передісторична археологія)* мала вивчати історичне минуле людини за речовими пам’ятками ¹⁹; *етнологія* разом з опи-

совим підрозділом *етнографією* досліджує побут різних народів; *соціологія* мала досліджувати суспільні відносини в межах певних етнічних груп, їх взаємодію.

Вчений постійно наголошував, що антропологія є предметом, який виділився з галузі природничих наук. У статті 1915 року Ф. Вовк де-що розширив власне бачення структури антропології, науки про людину. Він був впевнений, що питання особливості морфологічної будови тіла представників різних рас виходило за межі досліджень порівняльної анатомії, оскільки потребувало паралельного вивчення побуту та способу життя. У зв’язку з цим до складу антропології увійшли елементи, принципи та методи інших наук (зокрема географії, історії культури), які “утворили окрему науку, або, краще сказати, новий комплекс наук, що отримали назву антропологічних та склали антропологію ... або “природну історію людини” ²⁰. Викладаючи свою думку далі, Ф. Вовк зазначає, що за мету антропологія має дослідження людини, а предмет цієї науки становлять: положення *homo sapiens* в ряду інших ссавців (антропологія зоологічна); анатомічні особливості людини, пов’язані з віком, расовою приналежністю, професією (антропологія анатомічна); фізіологічні особливості за різних географічних умов та кліматичного впливу на організм (антропологія фізіологічна); походження та розвиток людства у доісторичні часи (антропологія доісторична, або палеоетнологія); вчення про народи, їх етнічний склад, духовна та матеріальна культура (антропологія етнологічна, або етнологія); дослідження форм побуту та їх розвиток (антропологія етнографічна, або етнографія); історія та закони виникнення і розвитку суспільних груп та відносин усередині цих груп (антропологія соціальна). Вчений зауважував, що з розвитком наукових знань до антропології у майбутньому долучаться нові розділи, як ембріологія, психологія тощо. Він був також переконаний, що з часом антропологія стане обов’язковим, а не рекомендованим предметом університетського курсу для студентів природничого відділення по кафедрі географії та антропології фізико-математичного факультету, як це вже було впроваджено в університетах Європи, Америки та Австралії.

У січні 1906 року Федір Вовк одержав офіційний дозвіл російського уряду повернути-

ся до Російської імперії, але із забороною мешкати в Україні²¹. Наразі Ф. Вовк оселився в Санкт-Петербурзі та став консерватором одразу двох етнографічних відділів Російського Музею імператора Олександра III — Арктичних народів й Українського та південнослов'янського відділу. Відділ народів Арктики почав утворюватися з невеликої етнографічної колекції аборигенів Аляски²². Матеріали для українського відділу Федір Вовк, на кошти Петербурзького музею Олександра III, почав збирати ще 1904 року під час подорожей Галичиною як позаштатний співробітник закладу.

З 1 січня 1907 року Ф. Вовк призначається приват-доцентом кафедри географії та антропології Санкт-Петербурзького університету за освітнім цензом доктора природничих наук²³, а 20 лютого 1907 року почав читати на цій кафедрі курси анатомічної антропології, передісторичної (первісної — О. Т.) археології та порівняльної етнографії. Курс анатомічної антропології був у Петербурзькому університеті обов'язковим, а з етнографії — рекомендованим.

Викладаючи у Санкт-Петербурзькому університеті антропологію, Ф. Вовк згуртував навколо себе студентську молодь, створивши нову антропологічну та палеоетнологічну школу західноєвропейського зразка. Учнями Федора Вовка стали П. Єфименко, С. Сергель, С. Руденко, В. Сахаров, Д. Золотарьов, Л. Чикаленко, О. Алешо, Є. Артюхов, Г. Манізер, Г. Бонч-Осмоловський, О. Сержпутовський, М. Лебедев та ін. Студенти Петербурзького університету, слухаючи курси Вовка, відчували у викладі лектора “дух французької школи”²⁴. Ф. Вовк відрізнявся цікавою педагогічною рисою: дуже швидко допускав своїх учнів до найвідповідальнішої роботи, звертаючи найбільшу увагу на загальну природознавчу освіту. Ф. Вовк вважав студента готовим до антропологічних студій тільки тоді, коли слухач добре освоїв практичні роботи з хімії та порівняльної анатомії²⁵. Його учні ще зі студентської лави відряджалися у самостійні етнографічні, антропологічні та археологічні експедиції. До того ж, за словами сучасників, Ф. Вовк охоче ділився своїми знаннями і думками з кожним, хто виявляв яку-небудь зацікавленість. Така комунікативна риса полегшувала зближення Ф. Вовка з молоддю і

давала можливість з легкістю знаходити йому співробітників для наукових планів²⁶.

Працюючи одночасно в Російському антропологічному товаристві (далі — РАТ), РГТ та Етнографічному відділі Російського музею імператора Олександра III, Ф. Вовк залучав до співпраці з цими науковими установами і своїх учнів. За дорученням РАТ на кошти РГТ і Російського музею Олександра III студенти та молоді науковці збирали етнографічний та антропологічний матеріал майже по всій Росії: в Україні (Київська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії), власне Росії (Курська, Смоленська, Воронежська, Костромська, Архангельська, Вологодська, Новгородська, Псковська, Тверська, Ярославська, Уфимська, Пермська, Тобольська губернії, область Війська Донського, Якутія, Бурятія), Грузії (Хевсурія), Фінляндії (Фінмаркен), за кордоном (Сербія, Франція, Норвегія, Сомалі, Ліберія, Туреччина, Японія, Монголія, Бразилія).

У Кабінеті географії та антропології фізикоматематичного факультету та РАТ Петербурзького університету разом із вченим працювали його учні. Характерною рисою наукової діяльності учнів Ф. Вовка був комплексний підхід до антропологічних досліджень: одночасно вони вивчали антропологічний, етнографічний та археологічний матеріал певного регіону.

Учні допомогли Ф. Вовку здійснити давню мрію: розпочати систематичне антропологічне дослідження українського народу. Результатом цієї титанічної праці стали дві ґрунтовні статті “Антропологічні особливості українського народу” та “Етнографічні особливості українського народу”²⁷. У своїй антропологічній роботі Ф. Вовк обстоював думку про належність українців до темнопігментованого високорослого брахікефального антропологічного типу.

Активно працюючи в РАТ, Ф. Вовк вишукував можливості для співпраці з Академією Наук у роботі по дослідженню племінного складу прикордонних областей Росії та створеною задля цієї мети на початку 1917 року Постійною Комісією.

З початком російської буржуазної революції Ф. Вовк отримав змогу назавжди повернутися в Україну, але політична ситуація та голод в Петрограді не дозволили цього зробити ще 1917 року. Незважаючи на обставини, вче-

ний виїхав в Україну, але в дорозі, ставши жертвою епідемії грипу “іспанки”, помер у м. Жлобині під Гомелем 29 червня 1918 року.

Справу вчителя по антропологічному та етнографічному дослідженню українців продовжили його учні в Києві та Ленінграді.

Отже, якщо спробувати оцінити внесок Ф. Вовка в українознавчу науку, то перш за все потрібно підкреслити, що завдяки особливостям своєї біографії вчений зіграв визначну роль сполучної ланки між європейською та вітчизняною наукою. Яскравий представник французької антропологічної школи з поглядом на етнологію як цілісне антропологічне, етнографічне та археологічне бачення етносу, Ф. Вовк виступив активним пропагандистом цього перспективного напрямку. Але, без сумніву, головна заслуга Ф. Вовка перед українською етнологією — це його дослідження “Антропологічні особливості українського народу” — перша та в окремих випадках неперевершена робота з українського народознавства.

¹ Вовк Г., Вовк Ю. Хведір Кіндратович Вовк (17.03.1847–28.04.1918). Матеріали до життєпису і спогади // Джерела до новітньої історії України. — Нью-Йорк, 1997. — Т. 4. — С. 253.

² Volkov Th. Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines. — Paris, 1905.

³ Anthony R. Rapport sur le concours du prix Godard 1901 // Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. — 1901. — Tome deuxième. — V^e série. — P. 706.

⁴ Anthony R. Rapport sur le concours du prix Godard 1901 // Bulletins et Mémoires... — P. 705.

⁵ Наступною французькою нагородою для Ф. Вовка став орден Почесного легіону.

⁶ Науковий архів (далі — НА) РГТ. — Розряд 110., оп. 1. спр. 231, арк. 3.

⁷ Грушевський М. Памяти Федора Вовка // Україна. — 1918. — № 1–2. — С. 6.

⁸ Volkov Th. Sur quelques os “surnuméraires” du pied humain et la triphalangie du premier orteil (et du pouce) // Bulletins et Mémoires ... — 1902. — Т. 3. — P. 274–293.

⁹ Séance du 5 décembre // Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. — 1895. — Tome sixième. — IVe série. — P. 698.

¹⁰ Вовк Хв. Pithecanthropus erectus // Привіт доктору Івану Франку в 25 літній ювілей літературної його діяльності. — Л., 1898. — С. 4–18.

¹¹ Séance du 3 mars // Bulletins et Mémoires ... — 1904. — Tome cinquième. — V^e série. — P. 141.

¹² Volkov Th. Rapport sur les voyages en Galicie orientale et en Bukovine en 1903–1904. // Bulletins et Mémoires ... — 1905. — Т. 6. — P. 289–294.

¹³ НА Інституту археології НАНУ. — Ф.—А. В/11.

¹⁴ Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури (далі — РА ІІМ). — Ф. 2, оп. 3, спр. 430, арк. 2.

¹⁵ ЦДАЛ. — Ф. 309, спр. 42, арк. 25.

¹⁶ Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2000. — С. 104.

¹⁷ Вовк Хв. Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Гуцули // МУРЕ. — 1908. — Т. 10. — С. 1–39.

¹⁸ Вовк Ф. Деяко про теперішній стан і завдання української етнології // МУРЕ. — 1899. — Т. 1. — С. 5.

¹⁹ До речі, на сьогодні в більшості західних країн первісна археологія належить не до історичних, а до біологічних чи інших природничих наук. Археологи працюють загалом переважно на факультетах антропології, а їхні міжнародні зустрічі відбуваються не в рамках конгресів історичних наук, а на симпозиумах антропологів та етнологів або на конгресах “протоісторичних та доісторичних наук”.

²⁰ Волков Ф. Антропология и ее университетское преподавание // Ежегодник Русского Антропологического Общества. — 1915. — Т. 5. — С. 99–100.

²¹ Носів А. Ф. К. Вовк і українська наука. Відбитка. — К., 1928. — С. 1.

²² Волков Ф., Руденко С. Этнографическая коллекция из бывших российско-американских владений // Материалы по этнографии России. — 1910. — Т. 1. — С. 155–200.

²³ Отчет о состоянии и деятельности Санкт-Петербургского университета за 1908 г. — С.Пб., 1909. — С. 23.

²⁴ Носов А. Проф. Ф. К. Вовк в українській археології (1847–1918–1928) // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. — 1930. — Т. 1. — С. XXV.

²⁵ Чикаленко Л. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик. Відбитка. — С. 16.

²⁶ Хведір Кіндратович Вовк. 1847–1918 // Літературно-науковий вістник. — 1918. — № 4–6. — С. 177–179.

²⁷ Обидві вміщені в першій українознавчій енциклопедії (Украинский народ в его прошлом и настоящем. — С.Пб., 1916. — Т. 2.)

In March of 2007 we celebrated 160th anniversary of the famous Ukrainian anthropologist Fedir Vovk, who belongs to the French anthropological school. His work “Anthropological Features of the Ukrainian Folk” is the first and unique book in which the topic of anthropological roots of the Ukrainians is covered so intensively. His research in the areas of ethnography, folklore, archeology, anthropology is well known in Ukraine and abroad. This article is dedicated to the description of Vovk’s anthropological heritage.